

zin

NOORWEGEN
IN EEN
NØTENDOP

De spulletjes van **Tamara Bos** | Matthäus-dirigent **Ton Koopman**: 'Op mijn 14de werd ik weggekocht bij de fraters' | 10x betalen zonder euro | **Olga Zuiderhoek** schafte het zout af | **Marjan Luif**: 'Doe geen dingen omdat het hoort!' | De droomplekken van **Kate Mosse**

47 pagina's over het einde

Iedereen gaat

Kitty Courbois
P.F. Thomése en
Anna Enquist
De mooiste
slotserenades

Tussen de beuk
en de meidoorn
Natuurbegraven
wint terrein

De laatste uren
Hoe uw lichaam
ermee ophoudt,
in 7 fases

Dit was mijn leven
Door Judith (†)
Gerard (†)
en Fienke (†)

'Ik ervaar een prettig
soort weemoed'
Arts/schrijver
Ivan Wolffers heeft
niet lang meer

Champagne & chips
Een vrolijk afscheid
is zo gek nog niet

bezaaid met pioe

Koffie & cake?

CHAMPAG

Uitvaartvernieuwers noemen ze zich. Bevlogen bezig om van elke begrafenis of crematie iets bijzonders te maken. In elk geval iets heel anders dan de standaard ceremonies en obligate locaties. Er kan en mag namelijk veel meer dan u denkt.

TEKST: WIM SPIJKERS. BEELD: CLAIRE VAN HEUKELOM

rozen en gekleurde linten

‘Op de dag van de uitvaart werd de overledene vervoerd in een kampeerbusje van de familie’

via een omweg in het vak terecht, ze studeerde theaterwetenschappen en werkte in de culturele sector. Ze werkt geregeld freelance in het bedrijf van Marry Brokking (1950) en haar zakenpartner, Brokking & Bokslag in Heemstede. Marry komt oorspronkelijk uit het welzijnswerk. “Vaak worden oude gebruiken, zoals religieuze rituelen, gecombineerd met nieuwe vormen,” stelt Marry. “Er worden zelfs thema-uitvaarten, zoals ‘Zen’ of ‘Bourgondisch’, aangeboden. Maar dat vinden wij veel te ver gaan. Een uitvaart is een moment van saamhorigheid en het vinden van elkaar in verbinding en troost. Het gaat over het eren van diegene die overleden is. Oude rituelen zijn niet voor niks ontstaan, die hebben hun functie al lang bewezen. Het is prachtig dat we daar op kunnen terugrijpen. Maar in deze tijd ontstaan soms ook mooie nieuwe rituelen, die mensen houvast en saamhorigheid bieden.”

Annemargriet vertelt het verhaal van een vrouw van 55, die is gestorven aan kanker. Zij werd thuis in doeken gewikkeld op een opbaarplank. De familie maakte de kaart zelf, een deel van de tekst op de rouwkaart was handgeschreven. Op de dag van de uitvaart werd de overledene vervoerd in een kampeerbusje van de familie. De bodem was bezaaid met pioenrozen, waar zij tussen werd gelegd. Aan de bus en de volgauto's hingen gekleurde linten. De afscheidsbijeenkomst werd gehouden in een kunstgalerie aan het IJ in Amsterdam. Omringd door veel bloemen, kunst, wierook en boeddha's eerde men haar met zang, toespraken en livemuziek. Er werd gedronken en gegeten. Uiteindelijk bracht de familie haar naar het ►

NE!

Eigen, nieuwe rituelen. Steeds meer mensen voelen die behoefte als ze een geliefde verliezen. Steeds meer uitvaartondernemers spelen daar op in en ontdekken dat ze zo veel meer voldoening uit hun vak halen. Annemargriet van de Kaa (1964), van Roos-

hert Uitvaartbegeleiding in Amsterdam: “Ik heb echt het gevoel dat ik de mensen iets te bieden heb. Het is steeds weer bijzonder om families in hun verdrietige momenten bij te staan. Met hoofd, hart en ziel. Je komt op allerlei plekken, in zeer verschillende situaties en milieus. De dood treft alle lagen van de bevolking, dat maakt het werk steeds bijzonder en afwisselend.” Annemargriet kwam

crematorium, waar ze haar tot het laatst bijstonden door haar ook samen de oven in te laten glijden. Kortom: andere koek dan het kille afscheid in een steriel crematorium, inclusief koffie met plakje cake na.

Samen naar de oven

Ook Hermine Pool (1959) heeft ervoor gekozen om haar ouders tot aan de oven te begeleiden – ze overleden vorig jaar binnen vijf maanden tijd, beiden 83 jaar oud, na een uitzichtloos ziekbed. Haar moeder had bewust gekozen voor euthanasie, ook al mocht dat woord niet worden uitgesproken binnen de muren van het verpleeghuis. Haar dementerende vader, die er eerst naast woonde, verbleef inmiddels op een hoger gelegen psychogeriatrische afdeling. “Mijn vader snapte niet wat er aan de hand was,” vertelt Pool, theologe en conservator van het Bijbels Museum in Amsterdam. “Dus voor de uitvaart moesten we een aantal rituelen verzinnen. We hebben mijn moeder toen zelf in de kist gelegd, daar was ook mijn vader bij, en haar samen met hem uitgeleide gedaan uit het verpleeghuis. Op de dag van de plichtigheid moesten we weer een ritueel verzinnen omdat mijn vader alles vergeten was.” Uiteindelijk kwamen ze aan bij het crematorium in Haarlem-Noord. Ze hadden er op aanraden van de uitvaartondernemer vooraf een kijkje genomen. “Dat je zelf ook de kist naar de oven mag begeleiden, gaf de doorslag. Dat je zo veel mogelijk zelf doet en zo dicht mogelijk bij de overledene bent. Ook het afleggen en aankleden hadden we zelf gedaan. En we hebben de hele liturgie van de dienst bepaald. Mijn broer wilde er absoluut niet bij zijn, mijn schoonzus ook niet. De familieleden gingen als laatsten weg. Vervolgens hebben mijn vriendin en ik eerst de boel opgeruimd: de bloemstukken moeten eraf, de kaarsen uit, dat soort dingen. En als de kist helemaal kaal is, rijd je ermee naar de ovenkamer. Daar staan twee mensen, die je uitleggen hoe het gaat. Je kunt dan ook nog een ritueel doen, een gedicht voorlezen of wat gaan bidden. Dan is het moment daar. Die klep

WAT MOET

Bij een sterfgeval dient een arts zo spoedig mogelijk de aard van het overlijden vast te stellen. Er moet aangifte van overlijden worden gedaan in de plaats waar de dood is vastgesteld: door de uitvaartbegeleider (of een nabestaande, indien daar behoefte aan is). De gemeente verstrekt vervolgens een akte van overlijden en ook een verlof tot begraven of cremeren. De omhulling – kist, mand, wade – van de overledene krijgt een uniek registratienummer en een bijbehorend registratieformulier. Op het moment van de begrafenis of crematie moet de overledene volledig bedekt zijn, hetzij door middel van een gesloten kist of mand, hetzij met een wade of doeken.

WAT MAG

- De overledene verzorgen, wassen en aankleden.
- Je dierbare thuis opbaren
- In plaats van een houten kist kiezen voor een mand of voor een opbaarplank
- Zelf je dierbare in de kist leggen, deze sluiten, zelf dragen, zelf vervoeren.
- Een kerkdienst of bijeenkomst op het strand of in een andere locatie houden.
- Mee naar de ovenruimte van het crematorium.

gaat open. Als de kist op gelijke hoogte is met die oven, krijg je een vuurvast steentje te zien. Met een uniek nummer. Zodat je naderhand zeker weet dat je de juiste as terugkrijgt. Samen met een van die mannen duwden we de kist de oven in. Klaar. Je voelt de warmte, de hete lucht... Het was het allerlaatste wat ik met haar kon doen.”

Haar vader stortte zich vervolgens in een massief verdriet. Ze moesten hem steeds opnieuw foto's van de uitvaart laten zien, omdat hij dacht dat zijn vrouw hem verlaten had. Allerlei luikjes in zijn geheugen gingen open. Veel verdrietige herinneringen aan de oorlog kwamen naar boven. En bovenop zijn toch al slechte gezondheid werd een tumor in de slokdarm geconstateerd.

“Niet veel later gingen we met hem hetzelfde traject in als met mijn moeder. De uitvaart had ook dezelfde opzet: speeches, vrolijke verhalen, mooie muziek, en daarna het tweede deel met meer religieuze dingen. We hebben zijn favoriete Bijbelteksten gelezen en uiteindelijk zijn mijn vriendin en ik weer met de kist naar de oven gegaan. De anderen wilden niet mee, maar ik vond het heel mooi. Je moet de dode letterlijk loslaten. Dat sprak mij heel erg aan.”

Twaalf mensen rond het bed

Ruim negen jaar geleden werd bij Truus, de vrouw van Toine van den Dries (1954), borstkanker vastgesteld. Truus besloot haar eigen, alternatieve weg te gaan. Wel hield ze op Toines verzoek contact met het ziekenhuis. Het leek wonderwel goed te gaan: de ingekapselde tumor was in de loop der jaren steeds kleiner geworden. Tot februari 2012, toen kreeg ze uitzaaiingen in de lever en de ruggenwervel. Uiteindelijk accepteerde ze de bestraling en de chemo, maar haar ziektebeeld was vele malen complexer geworden. “Ik heb haar altijd gesteund,” zegt Toine, opleidingsmanager aan de Hogeschool van Amsterdam. “Wat niet wil zeggen dat ik het op dezelfde manier had gedaan.”

Het ging uiteindelijk toch wel snel. “Onze jongste zoon had zijn bachelor gehaald en is nog op wereldreis geweest. Ze zei: ‘Gewoon

04558

Zij is aanwezig.
Wij blijven treuren en
voelen het hart van droefheid
scheuren. Zij die ons zo
na aan het hart lag.

doen, je moet voor mij niet thuisblijven. Achteraf – hij is 3 december 2012 vertrokken en op 5 juni 2013 teruggekomen – is ze na zijn thuiskomst ontzettend snel achteruitgegaan. Alsof het lichaam wilde zeggen: nu mag het, want iedereen is weer thuis.”

Eind 2012 had ze een euthanasieverklaring getekend en in april 2013 kregen ze het gevoel dat de fase van afscheid nemen was aangebroken. “Bij haar laatste bezoek aan het ziekenhuis had Truus gezegd: ‘Ik ga geen nieuwe behandeling meer in.’ Toen hebben we de kinderen er ook bij geroepen. Vanaf dat moment ga je nog intensiever naar dat afscheid toe werken. Sommige dingen stonden ook al vast. Bepaalde liedjes van ons trouwen: *Ave Maria* en *Perhaps love* van John Denver. We waren 33 jaar bij elkaar, waarvan 30 jaar getrouwd.”

Alles gebeurde in overleg. “Ik wil gecremeerd worden, of willen jullie liever dat ik begraven word?” vroeg Truus dan. “Je hoeft je voor ons niet te laten begraven,” reageerden hun dochter en beide zonen. Er werd in haar bijzijn met twee begrafenisondernemingen gesproken. Alles kwam aan bod:

‘Samen
duwden we
de kist
de oven in.
Je voelt de
warmte...
Het was
het laatste
wat ik met
haar kon
doen’

wat voor auto, welk crematorium? Toine: “Ik ben gaan kijken naar het crematorium. Zo helemaal in het groen, dat paste bij haar. Zij was ook altijd van vers eten, bloemen in huis, alles zo natuurlijk mogelijk. Ze zei: ‘Dan wil ik ook dat iedereen een bloem meeneemt.’ En jawel, het werd dus echt een bloemenzee. Overweldigend!”

Truus was huishoudkundige en deed catering voor bruiloften en partijen. Haar aardbeientaart was wijd en zijd bekend. Die moest dus op de kaart komen. “En ze wilde geen kist maar een baar. Toen zei die mevrouw: ‘Dan moet je wel een doek hebben van natuurlijke stof.’ Waarop Truus zich een zijden lap herinnerde die ze twintig jaar geleden had gekocht. En inderdaad: die maakte het helemaal af.” Bijna anderhalve maand lang had ze afscheid genomen. “Mijn familie van elf tot twee op zondag, met soep en broodjes. Haar familie op zaterdag... En zo deden we dat met nog meer groepen. Tien, twaalf mensen geanimeerd pratend rond het bed.”

Toen haar kwaliteit van leven sterk verslechterde en ze alleen nog maar kon liggen, was ▶

de maat vol. "Bel morgen de huisarts maar, zei ze op een zondag. De euthanasie kon in werking worden gezet. Ze wilde thuis blijven, hier ook opgebaard worden. We hebben haar na haar overlijden gewassen en aangekleed, haar samen in die doek gewikkeld – daar kijken we met veel voldoening op terug. We zijn niet plotseling overvallen door een ongeluk, daarom konden we op een heel persoonlijke manier vorm geven aan het afscheid. We hadden zelf de regie."

Afscheid van opa

Volwassen kinderen van een overledene wilden hun eigen kroost liever niet bij opa's uitvaart hebben. "We zijn heel verdrietig en worden tijdens het afscheid liever niet afgeleid." Peter Bos (1968) van Karakteruitvaart in Culemborg zei hen: "Misschien geldt dat recht op een goed afscheid ook wel voor jullie kinderen." Gezamenlijk bedachten ze daarop een speciaal moment voor de kleinkinderen. "We hebben opa de middag voor de condoleance lager op de grond geplaatst, op kratjes met een mooie doek eromheen. Ze waren goed voorbereid en opa was gewoon zichtbaar. We hadden knutselmateriaal neergelegd en zeiden: 'Je kunt iets gaan maken dat je hem straks ook mag meegeven.' Ze gingen driftig aan de slag. Knutselende kleinkinderen rondom opa, met muziek die ze altijd bij hem hoorden. We hielden ook een pauze. Kregen ze de chips die ze ook bij opa kregen, de limonade die hij altijd schonk. Op een gegeven moment was het klaar en zijn ze om hem heen gaan zitten. Een voor een werden ze uitgenodigd te vertellen wat ze voor opa hadden gemaakt, daarna gaven ze het aan hem, in de kist. Heel aandoenlijk. Ik zie nog helemaal voor me hoe een kindje met de ellebogen leunend op de rand van de kist een chipje zat te eten. Vond ze volstrekt normaal. De oudste van 16 voelde zich natuurlijk niet zo thuis in het knutselen. Maar wat hij altijd met opa deed: onder het afdak samen een sjekkie roken. Ter plekke draaide hij er een en zei: 'Opa, dit zal ik ontzettend missen. Misschien is het in de hemel ook

'Een kindje
zat met de
ellenbogen
op de rand
van de kist
een chipje
te eten.
Vond ze
volstrekt
normaal'

mogelijk.' En toen stak hij het sigaretje in de pochet van zijn opa. Later heb ik de ouders – ze waren erbij, maar hielden zich verder afzijdig – nog wel eens gesproken en ze zeiden: 'Het was voor ons eigenlijk het hoogtepunt van de uitvaart.' En de kinderen spraken er ook nog steeds enthousiast over."

Peter Bos is lid van het Netwerk Uitvaartvernieuwers: ondernemers die het allemaal net iets anders willen aanpakken en open staan voor persoonlijke wensen en suggesties. Bos werd opgeleid tot fysiotherapeut en oefende dat beroep elf jaar lang uit. Daarna werkte hij in de farmaceutische industrie, maar dat was hem uiteindelijk toch te commercieel – hij wilde meer dienstverlenend bezig zijn. Een grote interesse in religie en filosofie, terug te voeren op het vroege overlijden van zijn vader, heeft hem uiteindelijk op het spoor van dit 'prachtige vak' gezet. "Ik was 8 jaar toen mijn vader stierf en al heel vroeg bezig met vragen over het zijn en het hierna-maals. Ik neem dat ook mee, ik weet hoe het voelt."

nam een bloem mee

Het einde in beeld

De vader van Dasha Elfring (1968) overleed plotseling, gedurende een bezoek aan haar broer die in Singapore woonde. Twee jaar eerder, in 2005, had zij als fotografe een extra dimensie aan haar werkzaamheden toegevoegd: het vastleggen van uitvaarten. "Toen ik zelf had meegemaakt hoe het is om een dierbare te verliezen, ben ik toch anders gaan fotograferen," zegt ze. "Ik had zelf ook een fotograaf ingehuurd en daardoor zag ik later wat er allemaal om me heen gebeurde. Dat wil ik ook zijn voor de mensen die mij inhuren: hun extra paar ogen. Ik neem nu anders waar, bewuster. Je hebt als familie de blik naar voren, kijkt naar de kist, er gaat van alles door je hoofd. Maar je ziet niet dat mensen elkaar knuffelen, troost zoeken bij elkaar, dat kindjes aan het rondrennen zijn of een mooie tekening zitten te maken... Dat ontgaat je. Daarom probeer ik alles heel nauwlettend in de gaten te houden." Ze heeft de familie ook nodig om iets moois en intiems te kunnen maken. "Ik wil het

UITVAART ANDERS

- Karakteruitvaart, karakteruitvaart.nl
- Stilbeeld Uitvaartfotografie, stilbeeld.nl
- Brokking & Bokslag Uitvaartbegeleiding, brokkingenbokslag.nl
- Rooshert Uitvaartbegeleiding, rooshert.nl
- Netwerk Uitvaartvernieuwers, netwerkuitvaart-vernieuwers.nl

gevoel hebben dat ik dichtbij mag komen. En dat kan alleen als je elkaar al een keer gezien en gesproken hebt. Ze moeten ook een goed gevoel krijgen bij mij, als persoon. Ik heb toch elke keer weer een soort schroom, omdat het soms zo confronterend is."

Voordat een dienst begint laat Dasha aankondigen dat zij op verzoek van de familie aanwezig is. Dan is het meteen helder en gaat men ook minder op haar letten. "Onlangs had ik een begrafenis van een jonge vader, met twee jonge kinderen. Ik denk dat iedereen kon begrijpen waarom ze mij gevraagd hadden: om voor die twee jongens toch een blijvende herinnering van het afscheid te hebben. Zij zijn zo jong dat ze zich dat later nooit meer zullen herinneren." De Haarlemse heeft haar uitvaartfotografie Stilbeeld genoemd en merkt dat er een toenemende belangstelling is voor andere vormen van begraven of cremeren. "Mensen staan er vaak niet bij stil, omdat ze het ook niet aangereikt krijgen door een uitvaartondernemer." ▶